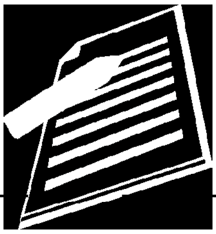

309sk02

2

यदि जानासि तद् वद

अस्ति काचित् मधुरस्मृतिः बाल्यावस्थायाः, यदा शयनकाले भवतः पितामही/मातामही कथाः कथयति स्म, प्रश्नान् प्रहेलिकाः च पृच्छति स्म? नूनम् कथाभिः प्रश्नैः, प्रहेलिकाभिः च अस्माकं ज्ञानं वर्धते, बुद्धिः तीव्रा भवति, मनोरंजनम् अपि जायते। इमाः प्रहेलिकाः विश्वस्य सर्वासु भाषासु येन केन अपि रूपेण उपलभ्यन्ते। संस्कृतभाषायाः साहित्यम् अतिसमृद्धं वर्तते। संस्कृतसाहित्ये अनेकाः प्रहेलिकाः संकलिताः सन्ति। अस्मिन् पाठे वयं काश्चन प्रहेलिकाः प्रक्ष्यामः उत्तरं ज्ञातुं च प्रयत्नं कुर्मः।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्–

- प्रहेलिकाः बोद्धुं समर्थः भविष्यति;
- प्रहेलिकानां गूढार्थं ज्ञात्वा उत्तराणि दातुं क्षमः भविष्यति
- श्लिष्टपदानाम् अर्थबाहुल्यं स्पष्टीकर्तुं योग्यः भविष्यति;
- किम्, यत्, तत्, एतत्, युष्मद्, अस्मद् सर्वनामशब्दानां रूपाणि चेष्यति;
- विभिन्नसंज्ञापदानां पर्यायवाचिनः लेखितुं प्रभविष्यति;
- इन् प्रत्ययान्तपदानां, त्रिषु लिंगेषु रूपभेदं परिचेष्यति;
- कर्तृपदैः सह क्रियापदानि मेलयितुं शक्तः भविष्यति।
- आकारान्तस्त्रीलिङ्गः ईकारान्तस्त्रीलिङ्गपदानां प्रयोगं करिष्यति।

क्रियाकलापः

द्वे		षट्
	पञ्च	एकम्
चत्वारि	त्रीणि	

उपर्युक्ततालिकायां त्रिषु कोष्ठकेषु रिक्तस्थानानि सन्ति। तत्र प्रत्येकं कोष्ठकेषु एतादृशी संख्या लेखनीया येन एतेषाम् अंकानां योगः उपरिष्टात् अधः (↓) अधस्तात् उपरि (↑), वामतः दक्षिणम् (→), दक्षिणतः वामम् (←) तिर्यक्रूपेण (×) सर्वत्र 15 पञ्चदश भवेत्।

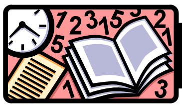

2.1 मूलपाठः

यदि जानासि तद् वद

शोभनः अयं बुद्धिविलासः। अस्मिन् पाठे वयम् बौद्धिकविलासाय प्रहेलिकाः पठिष्यामः

कस्तूरी जायते कस्मात्, को हन्ति करिणां कुलम्,
किं कुर्यात् कातरो युद्धे, मृगात् सिंहः पलायनम्।।1।।

युधिष्ठिरः कस्य पुत्रो, गंगा वहति कीदृशी
हंसस्य शोभा का वास्ति, धर्मस्य त्वरिता गतिः ।।2।।

वृक्षाग्रे फलं दृष्टं, फलाग्रे वृक्ष एव च,
अकारादिसकारान्तं, जानाति स पण्डितः ।।3।।

अपूर्वोऽयं मया दृष्टः, कान्तः कमललोचने,
शोऽन्तरं यो विजानाति स विद्वान्नात्र संशयः।।4।।

शब्दार्थाः
कस्मात् = किससे
हन्ति = मारता है,
करिणां = हाथियों के,
कातरः = कायर,
त्वरिता = तेज़,
वृक्षाग्रे = वृक्ष के आगे
फलाग्रे = फल के आगे
अकारादि = 'अ' से प्रारम्भ
सकारान्तम् = 'स' अन्त में है जिसके
अपूर्वः = 'अ' शुरू में
कान्तः = 'का' अन्त में
शोऽन्तरं = 'शो' बीच में,

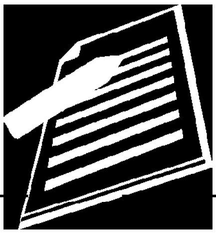

टिप्पणी

यदि जानासि तद् वद

नित्यं रथेन गच्छामि, अश्वा वहन्ति मे रथम्,
सम्राडस्मि नरो नास्मि, नासुरोऽस्मि निशाचरः ।।5।।

सदारिमध्यापि न वैरियुक्ता,
नितान्तरक्ताऽपि सितैव नित्यम्,
यथोक्तवादिन्यपि नैव दूती,
का नाम कान्तेति निवेदयाशु।।6।।

अनेकसुशिरं वाद्यं कान्तं च ऋषिसंज्ञितम्,
चक्रिणा च सदाराध्यं, यो जानाति, स पण्डितः।।7।।

न तस्यादिर्न तस्यान्तो मध्ये यस्तस्य तिष्ठति।
तवाप्यस्ति ममाप्यस्ति, यदि जानासि, तद्वद।।8।।

सम्राट् = विशेष चमकदार
असुरः = प्राणदाता
निशाचरः = राक्षस
रिमध्या = 'रि' बीच में
नितान्तरक्ता = अति अनुरक्त
रक्ता = अनुरक्ता
सिता = सफेद
यथोक्तवादिनी = जैसा कहा गया वैसा ही बोलने वाली,
कान्ता = 'क' है अन्त में जिसके
आशु = शीघ्र
अनेकसुशिरं = अनेक सुन्दर शिखरों वाला
वाद्यम् = 'व' है शुरू में, जिसके
कान्त = 'क' है अन्त में, जिसके
आराध्यम् = पूजने योग्य
'न' तस्यादिः = न उसके आदि में,
तस्यान्ते = न उसके अन्त में
मध्ये यः = मध्य में य,
तव = तुम्हारे
मम = मेरे

2.2 बोधप्रश्नाः

1. पाठं पठित्वा सम्बद्धान् पद्यांशान् मेलयत–

'क' स्तम्भः	'ख' स्तम्भः
यथा (अ) कस्तूरी जायते कस्मात्	(i) अश्वाः वहन्ति मे रथम्।
(आ) अनेकसुशिरं वाद्यम्	(ii) मध्ये यस्तस्य तिष्ठति।
(इ) नित्यं रथेन गच्छामि	(iii) को हन्ति करिणां कुलम्
(ई) न तस्यादिर्न तस्यान्तः	(iv) कान्तः कमललोचने,
(उ) वृक्षाग्रे फलं दृष्टम्	(v) कान्तं च ऋषिसंज्ञितम्
(ऊ) अपूर्वोऽयं मया दृष्टः	(vi) फलाग्रे वृक्ष एव च

2. क्रियापदैः रिक्तस्थानानि पूरयत

(क) किं ––––––कातरो युद्धे?

(ख) गंगा ––––– कीदृशी?

(ग) का नाम कान्तेति ––– आशु।

(घ) यो———— स पण्डितः।

(ङ) सम्राट् ———— नरः न ——।

(च) मध्ये यः तस्य ————।

3. उपयुक्तम् उत्तरम् चिह्नीकुरुत–

प्रश्नाः	उत्तराणि
यथा – कस्तूरी कस्मात् जायते?	सिंहात्/मृगात्
(क) हंसस्य शोभा का?	गतिः/मतिः
(ख) युधिष्ठिरः कस्य पुत्रः?	सूर्यस्य/धर्मस्य
(ग) करिणां कुलं कः हन्ति?	सिंहः/व्याघ्रः
(घ) कातरः युद्धे किं कुर्यात्?	युद्धं/पलायनम्
(ङ) गंगा कीदृशी वहति?	मन्दा/त्वरिता

2.3 अधुना अवगच्छामः

प्रथमः अंशः

श्लोक–1

टिप्पणी

कस्तूरी जायते कस्मात्,
को हन्ति करिणां कुलम्,
किं कुर्यात् कातरो युद्धे,
मृगात् सिंहः पलायनम्।।1।।

प्रथमं श्लोकं पुनः पठामः। प्रहेलिकायाम् एव प्रश्नानाम् उत्तराणि सन्ति।

पदच्छेदः कस्तूरी जायते कस्मात्, कः हन्ति करिणाम् कुलम्।
किं कुर्यात् कातरः युद्धे, मृगात् सिंहः पलायनम्।।

अन्वयः– कस्तूरी कस्मात् जायते? मृगात्। कः करिणाम् कुलम् हन्ति? सिंहः। कातरः युद्धे किम् कुर्यात्? पलायनम्।

व्याख्या

(i) अस्याम् प्रहेलिकायां त्रयः प्रश्नाः सन्ति। कस्तूरी कस्मात् उत्पन्ना भवति? इति प्रथमः प्रश्नः। अस्य उत्तरम् अन्तिमे चरणे अस्ति–मृगात्, हरिणात् अर्थात् कस्तूरी हरिणात् जायते।

(ii) कः करिणां कुलं हन्ति? = इति द्वितीयः प्रश्नः अत्र हन्ति इति क्रियापदम्

कः हन्ति?	सिंहः
कं हन्ति?	करिणाम् कुलम्

(iii) कातरः युद्धे किं कुर्यात्? इति तृतीयः प्रश्नः। पलायनम्, धावनम् कुर्यात्।

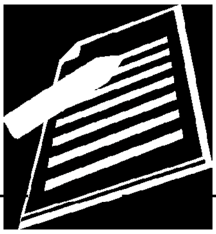

यः भीरुः अस्ति, युद्धं कर्तुं भीतः भवति सः तु युद्धक्षेत्रात् पलायनम् करोति। अर्थात् भीरुः जनः कदापि युद्धं कर्तुम् उद्यतः न भवति।

अन्तिमे पादे किम् वैचित्र्यम्? 'मृगात् सिंहः पलायनम् (कुर्यात्)' अर्थात् सिंहः हरिणं दृष्ट्वा धावति इत्यर्थः अत्र प्रतीयते। परन्तु वस्तुतः एतानि पदानि त्रयाणां प्रश्नानाम् उत्तराणि सन्ति।

टिप्पणी

युधिष्ठिरः कस्य पुत्रो,
गंगा वहति कीदृशी;
हंसस्य शोभा का वास्ति,
धर्मस्य त्वरिता गतिः ।।2।।

श्लोक–2

अधुना **द्वितीयं श्लोकं** पुनः पठामः। प्रहेलिकायाम् एव प्रश्नानाम् उत्तराणि सन्ति इति बोधामः।

पदच्छेदः युधिष्ठिरः कस्य पुत्रः, गंगा वहति कीदृशी।
हंसस्य शोभा का वा अस्ति, धर्मस्य त्वरिता गतिः।।

अन्वयः युधिष्ठिरः वै कस्य पुत्रः–धर्मस्य, गंगा कीदृशी वहति– त्वरिता, वा हंसस्य शोभा का अस्ति = गतिः।।

व्याख्या– अत्रापि त्रयः प्रश्नाः, तेषाम् उत्तराणि अन्तिमे चरणे दत्तानि। एवं प्रतीयते यत् हंसस्य शोभा का इति प्रश्नस्य उत्तरम् अस्ति– धर्मस्य त्वरिता गतिः परन्तु एवं नास्ति। एतानि त्रीणि पदानि त्रयाणां प्रश्नानाम् उत्तराणि एव। अर्थात्

(i) धर्मराजस्य पुत्रः युधिष्ठिरः,

(ii) गंगा तीव्रगत्या वहति,

(iii) हंसस्य शोभा तस्य गतिः एव अस्ति, यतः हंसस्य गतिः प्रसिद्धा वर्तते।

अत्र एकः अन्यः अपि भावः प्रतीयते– धर्मस्य त्वरिता गतिः, अर्थात् धर्मपरायणजनस्य शीघ्रं कल्याणं भवति। वस्तुतः एतानि त्रीणि पदानि पृष्टानां प्रश्नानाम् उत्तराणि एव सन्ति।

श्लोक–3

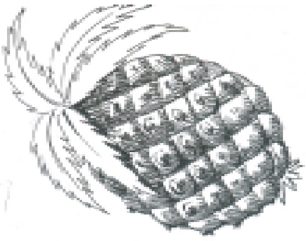

अधुना **तृतीयां** प्रहेलिकां पठामः।

पदच्छेदः वृक्षाग्रे फलम् दृष्टम्, फलाग्रे वृक्षः एव च।
अकारादिसकारान्तम्, जानाति सः पण्डितः।

वृक्षाग्रे फलं दृष्टं,
फलाग्रे वृक्ष एव च,
अकारादिसकारान्तं,
जानाति स पण्डितः ।।3।।

अन्वयः वृक्षाग्रे फलम् दृष्टम्, फलाग्रे वृक्षः एव च। अकारादिसकारान्तम्, (यः) जानाति सः पण्डितः।।

व्याख्या

एतत् किं फलं यस्य नाम्नः आदौ अकारः, अन्ते सकारः भवति? तत् फलं वृक्षे लगति। तस्य फलस्य अग्रे पुनः वृक्षवत् पत्राणि भवन्ति। एतत् तु 'अनानास' इति फलम् एव।

टिप्पणी

अपूर्वोऽयं मया दृष्टः
कान्तः कमललोचने।
शोऽन्तरं यो विजानाति
स विद्वान्नात्र संशयः।।4।।

श्लोक–4

सम्प्रति प्रहेलिकायां **चतुर्थं पद्यं** पठामः।

पदच्छेदः अपूर्वः अयम् मया दृष्टः कान्तः कमललोचने।
शो अन्तरम् यः विजानाति सः विद्वान् न अत्र संशयः।।

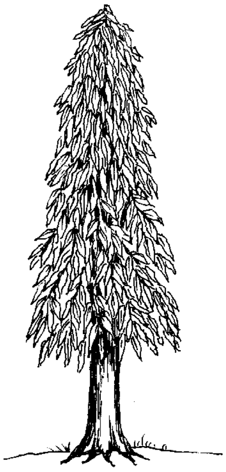

अन्वयः (हे) कमललोचने मया अयम् अपूर्वः कान्तः दृष्टः। यः शोऽन्तरम् (इमं) विजानाति स विद्वान् (अस्ति) अत्र संशयः न (अस्ति)।

व्याख्या– कमललोचने– कमलम् इव लोचने यस्याः सा (बहुव्रीहिःसमासः) सम्बोधने एकवचने रूपम् अर्थात् हे कमलनेत्रे।

अपूर्वः – अकारः पूर्वे यस्य सः/ अद्भुतः

कान्तः– ककारः अन्ते यस्य सः/ प्रियः, सुन्दरः

अन्तरम् किम्? मध्यम्

शोऽन्तरम् – शो मध्ये यस्य सः शोऽन्तरः तम्, संशयः– संदेहः

हे कमललोचने–सुलोचने! मया अयं वृक्षः दृष्टः यस्य आदौ अकारः वर्तते अन्ते ककारः वर्तते मध्ये च 'शो' इति वर्तते। जानासि किम्, सः कः वृक्षः? सः 'अशोकः' इति वृक्षः यः एवं जानाति स विद्वान् कथ्यते। अस्मिन् विषये संदेहः नास्ति।

अत्र अपूर्वः कान्तः इत्येतौ शब्दौ अद्भुतः प्रियः इत्येताभ्याम् अर्थाभ्यां तु भ्रमम् उत्पादयतः। अतः एतौ अर्थौ अत्र न विचारणीयौ स्तः। अस्याः प्रहेलिकायाः उत्तरम् अशोकः इति नाम वृक्षः।

भावार्थः

अशोकः वृक्षः अद्भुतः, सुन्दरः च भवति। अस्याः प्रहेलिकायाः उत्तरम् 'अशोकः' इति यः जानति स विद्वान् अस्ति; अस्मिन् विषये संदेहः नास्ति।

सारः

प्रथम अंश में चार पहेलियाँ हैं। इन्हीं पहेलियों में उत्तर भी समाविष्ट हैं जैसे कस्तूरी किससे पैदा होती है? हरिण से। हाथियों के कुल को कौन मार सकता है? सिंह। कायर युद्ध में पलायन करता है। इसी प्रकार दूसरी पहेली में बताया गया है कि युधिष्ठिर धर्म के पुत्र हैं, गंगा तीव्र गति से बहती है, हंस की शोभा चाल से है। तीसरी पहेली अनानास का वर्णन करती है। वृक्ष के आगे फल है और फल के आगे फिर वृक्ष ही है। उस शब्द का 'अ' से प्रारम्भ होता है और 'स' से अन्त। इसी प्रकार चौथी पहेली 'अशोक' शब्द को लेकर बनाई गई है। इसके प्रारम्भ में 'अ' है, 'शो' मध्यम में है तथा 'क' अन्त में है। पदों के दो–दो अर्थों से चमत्कार पैदा हुआ है।

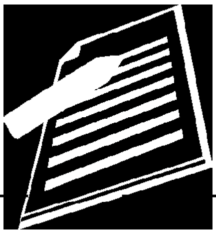

टिप्पणी

यदि जानासि तद् वद

व्याकरणबिन्दवः

किम् प्रश्नवाचकं सर्वनामपदम्। अस्य रूपाणि त्रिषु लिङ्गेषु चलन्ति, पुल्लिङ्गे, स्त्रीलिङ्गे, नपुंसकलिङ्गे च कानिचित् सर्वनामशब्दानां रूपाणि जानीमः।

	'किम्' पुंल्लिङ्गम्			'किम्' स्त्रीलिङ्गम्			'किम्' नपुंसकलिङ्गम्		
विभक्तिः	**एक व.**	**द्वि.व.**	**बहु व.**	**एक व.**	**द्वि.व.**	**बहु व.**	**एक व.**	**द्वि.व.**	**बहु व.**
प्रथमा	कः	कौ	के	का	के	काः	किम्	के	कानि
द्वितीया	कम्	कौ	कान्	काम्	के	काः	किम्	के	कानि
तृतीया	केन	काभ्याम्	कैः	कया	काभ्याम्	काभिः	शेषरूपाणि पुल्लिङ्गवत्		
चतुर्थी	कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः	कस्यै	काभ्याम्	काभ्यः			
पंचमी	कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः	कस्याः	काभ्याम्	काभ्यः			
षष्ठी	कस्य	कयोः	केषाम्	कस्याः	कयोः	कासाम्			
सप्तमी	कस्मिन्	कयोः	केषु	कस्याम्	कयोः	कासु			

एवम् एव यत्, तत्, एतत् सर्वनामशब्दानाम् रूपाणि चलन्ति।

		पुल्लिङ्गे			**स्त्रीलिङ्गे**		
सर्वनाम	विभक्तिः	एक व0	द्वि व0	बहु व0	एक व0	द्वि व0	बहु व0
यत्	प्रथमा	यः	यौ	ये	या	ये	याः
तत्	प्रथमा	सः	तौ	ते	सा	ते	ताः
एतत्	प्रथमा	एषः	एतौ	एते	एषा	एते	एताः
यत्	द्वितीया	यम्	यौ	यान्	याम्	ये	याः
तत्	द्वितीया	तम्	तौ	तान्	ताम्	ते	ताः
एतत्	द्वितीया	एतम्	एतौ	एतान्	एताम्	एते	एताः
यत्	तृतीया	येन	याभ्याम्	यैः	यया	याभ्याम्	याभिः
तत्	तृतीया	तेन	ताभ्याम्	तैः	तया	ताभ्याम्	ताभिः
एतत्	तृतीया	एतेन	एताभ्याम्	एतैः	एतया	एताभ्याम्	एताभिः
यत्	चतुर्थी	यस्मै	याभ्याम्	येभ्यः	यस्यै	याभ्याम्	याभ्यः
तत्	चतुर्थी	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः	तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्यः
एतत्	चतुर्थी	एतस्मै	एतभ्याम्	एतेभ्यः	एतस्यै	एताभ्याम्	एताभ्यः
यत्	पंचमी	यस्मात्	याभ्याम्	येभ्यः	यस्याः	याभ्याम्	याभ्यः
तत्	पंचमी	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः	तस्याः	ताभ्याम्	ताभ्यः
एतत्	पंचमी	एतस्मात्	एताभ्याम्	एतेभ्यः	एतस्याः	एताभ्याम्	एताभ्यः

टिप्पणी

यत्	षष्ठी	यस्य	ययोः	येषाम्	यस्याः	ययोः	यासाम्
तत्	षष्ठी	तस्य	तयोः	तेषाम्	तस्याः	तयोः	तासाम्
एतत्	षष्ठी	एतस्य	एतयोः	एतेषाम्	एतस्याः	एतयोः	एतासाम्
यत्	सप्तमी	यस्मिन्	ययोः	येषु	यस्याम्	ययोः	यासु
तत्	सप्तमी	तस्मिन्	तयोः	तेषु	तस्याम्	तयोः	तासु
एतत्	सप्तमी	एतस्मिन्	एतयोः	एतेषु	एतस्याम्	एतयोः	एतासु

नपुंसकलिङ्गे

	विभक्तिः	एक व०	द्वि व०	बहु व०
यत्	प्रथमा	यत्	ये	यानि
तत्	प्रथमा	तत्	ते	तानि
एतत्	प्रथमा	एतत्	एते	एतानि
यत्	द्वितीया	यत्	ये	यानि
तत्	द्वितीया	तत्	ते	तानि
एतत्	द्वितीया	एतत्	एते	एतानि

शेष रूपाणि पुल्लिंङ्गवत्

	अस्मद् शब्दः			युष्मद् शब्दः		
विभक्तिः	एक व.	द्वि व.	बहु व,	एक व.	द्वि व.	बहु व,
प्रथमा	अहम्	आवाम्	वयम्	त्वम्	युवाम्	यूयम्
द्वितीया	माम्	आवाम्	अस्मान्	त्वाम्	युवाम्	युष्मान्
तृतीया	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
चतुर्थी	मह्यम् (में)	आवाभ्याम्	अस्मभ्यम्	तुभ्यम्	युवाभ्याम्	युष्मभ्यम्
पंचमी	मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्	त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्
षष्ठी	मम (में)	आवयोः	अस्माकम्	तव	युवयोः	युष्माकम्
सप्तमी	मयि	आवयोः	अस्मासु	त्वयि	युवयोः	युष्मासु

पाठगतप्रश्नाः 2.1

1. एकपदेन उत्तरत
   (क) कस्तूरी कस्मात् जायते? ——————————
   (ख) युधिष्ठिरः कस्य पुत्रः ——————————
   (ग) अनानासशब्दे आदौ कः वर्णः? ——————————

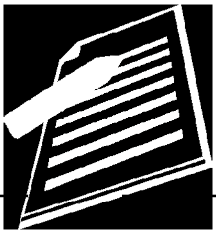

(घ) 'अशोकः' इति पदे अन्ते कः वर्ण भवति? ——————————

(ङ) कस्य फलस्य अग्रे पर्णानि भवन्ति? ——————————

2. विग्रहान् योजयित्वा समस्तपदं रचयत

(क) फलस्य अग्रे = ——————————

(ख) वृक्षस्य अग्रे = ——————————

(ग) 'अ' पूर्वे यस्य सः = ——————————

(घ) शो मध्ये यस्य सः = ——————————

(ङ) युधि स्थिरः = ——————————

(च) 'क' अन्ते यस्य सः = ——————————

3. अन्वयं पूरयत

(क) हे कमललोचने! मया अयम् (i)———— कान्तः (ii)———— यः (iii)———— विजानाति, सः (iv)——————— अस्ति, अत्र (v)——————— न (अस्ति)

(ख) वृक्षाग्रे (i)——————— दृष्टम् (ii)————————— वृक्षः एव च। अकारादि सकारान्तम् (iii)———————— जानाति (iv)——————— पण्डितः ।।

द्वितीयः अंशः

श्लोक–5

नित्यं रथेन गच्छामि,
अश्वाः वहन्ति मे रथम्।
सम्राडस्मि नरो नास्मि,
नासुरोऽस्मि निशाचरः।।5।।

इदानीं **प×चमं श्लोकं** पुनः पठामः बोधामः च।

पदच्छेदः नित्यम् रथेन गच्छामि, अश्वाः वहन्ति मे रथम्।
सम्राट् अस्मि नरः न अस्मि न असुरः अस्मि निशाचरः।।

अन्वयः नित्यम् रथेन गच्छामि, अश्वाः मे रथम् वहन्ति। सम्राट् अस्मि नरः न अस्मि असुरः अस्मि निशाचरः न।।

व्याख्याः अत्र कश्चित् कथयति अहं राजावत् रथेन गच्छामि, अश्वाः मम रथं कर्षन्ति। यद्यपि सम्राट्, सम्यक् शोभायमानः अस्मि परन्तु अहं नरः न, अहम् असुरः अस्मि परन्तु निशाचरः न।

एषः रथः आकाशे गच्छति। सप्तवर्णीयाः किरणाः अस्य रथं चालयन्ति।

सम्राट् (i) सम्यक् राजते इति सम्राट्– (ii) नृपः

असुरः (i) प्राणदाता (ii) राक्षसः

निशाचरः (i) निशायां चरति इति (ii) राक्षसः

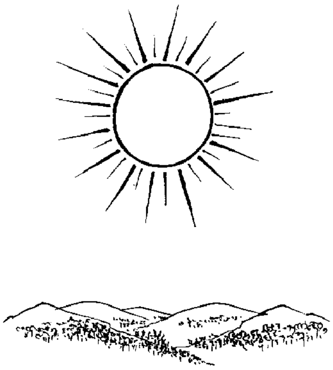

अस्याः प्रहेलिकायाः उत्तरम् अस्ति सूर्यः। सः नृपवत् आकाशे रथेन संचरति। सप्त–अश्वाः अस्य रथं नयन्ति। अयम् अत्यधिकं भासते। अतः सम्राट् वर्तते। सः असून् प्राणान् ददाति इति वयं सर्वे जानीमः यत् सूर्यः एव जगतः उत्पादकः। असुरस्य अन्यः अर्थः अस्ति राक्षसः– निशाचरः। एषः प्राणदाता अस्ति न तु राक्षसः। अयं तु रात्रौ न चरति अपितु दिवा चरति।

श्लोक–6

सदारिमध्यापि न वैरियुक्ता
नितान्तरक्तापि सितैव नित्यम्।
यथोक्तवादिन्यपि नैव दूती
का नाम कान्तेति
निवेदयाशु।।6।।

अस्याः प्रहेलिकायाः अधुना **षष्ठं श्लोकं** पुनः पठामः।

पदच्छेदः–सदा अरिमध्या अपि न वैरियुक्ता नितान्तरक्ता अपि सिता एव नित्यम्।
यथा उक्तवादिनी अपि न एव दूती का नाम कान्ता इति निवेदय आशु।।

अन्वयः – सदारिमध्यापि वैरियुक्ता न, नितान्तरक्तापि नित्यम् सितैव। यथोक्तवादिनी अपि दूती न एव। का नाम कान्ता इति आशु निवेदय।

व्याख्या–

नितान्तरक्तापि– नितान्तं रक्ता, अत्र रक्ता रक्तवर्णयुता, अथवा अनुरक्ता इत्यर्थद्वयं प्रतिभासते।

रक्तवर्णयुता सिता (श्वेतवर्णा) कथं स्यात् अतः अत्र अनुरक्ता अपि सिता इति अयम् अर्थः ग्रहीतव्यः।

यथोक्तवादिन्यपि– यथा + उक्तवादिनी + अपि

कान्ता– का अन्ते यस्याः सा।

भावार्थः– प्रहेलिकायाः आपातपठनेन सर्वत्र विरोधाभासः प्रतिभाति। सदा अरिमध्या अपि वैरियुक्ता न अस्ति नितान्तं रक्ता अपि नित्यं सिता। यथोक्तवादिनी अपि दूती न अस्ति। ध्यानपूर्वकं पठनेन भिन्न. अर्थः भासते। सारिका पदस्य मध्ये 'रि' अस्ति। अन्ते का अस्ति। दूती इव यत् शृणोति तत् वदति। अतः उत्तरम् अस्ति सारिका।

श्लोक–7

सम्प्रति, **सप्तमं श्लोकं** पुनः पठामः। अत्रापि प्रहेलिकायाम् एव प्रश्नानाम् उत्तराणि सन्ति।

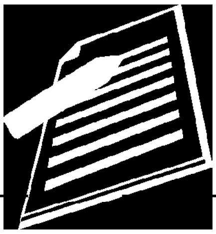

टिप्पणी

पदच्छेदः अनेकसुशिरम् वाद्यम् कान्तम् च ऋषिसंज्ञितम्।
चक्रिणा सदा आराध्यम् यः जानाति सः पण्डितः।।

अन्वयः अनेकसुशिरम् वाद्यम् कान्तम् ऋषिसंज्ञितम् चक्रिणा च सदा आराध्यम् यः जानाति स पण्डितः।

अनेकसुशिरं वाद्यं
कान्तं च ऋषिसंज्ञितम्।
चक्रिणा सदाराध्यं यो
जानाति स पण्डितः।।7।।

व्याख्या

अनेकसुशिरं– शोभनं शिरः सुशिरः (कर्मधारयसमासः) अनेकानि सुशिरांसि यस्मिन् तत् द्वितीयाविभक्तिः एकवचनम्

वाद्यम्– (1) वकारः आदौ यस्य तत्,

(2) वादनसाधनम्

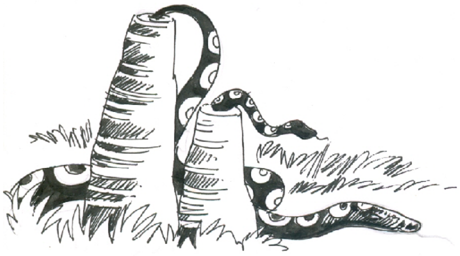

कान्तम्– ककारः अन्ते यस्य तत्, सुन्दरम्

ऋषिसंज्ञितम्– ऋषेः संज्ञया– नाम्ना युक्तम्।

चक्रिणा– सर्पेण/विष्णुना

सदाराध्यम्– सदा आराध्यं सेवनीयम्। अत्र वाद्यं, कान्तं चक्रिणा इत्येषां शब्दानां वादनसाधनम् सुन्दरं विष्णुना इत्येतैः पदैः अर्थे भ्रमः भवति। अतः एते अर्थाः अत्र न विचारणीयाः। यस्य आदौ वकारः अस्ति यस्य अन्ते च ककारः अस्ति असौ शब्दः स्यात् व........क। एतस्मिन् अनेकानि छिद्राणि भवेयुः, ऋषिनामवत् तस्य नाम स्यात्, सर्पः च तत् इच्छेत्। तत् किं स्यात्? अहो! एतत् तु वल्मीकम्।

भावार्थः– वल्मीके अनेकानि छिद्राणि भवन्ति। ऋषेः वाल्मीकस्य नाम्ना सदृशं तस्य नाम। वल्मीके सर्पः निवसति। अतः प्रहेलिकायाः उत्तरं वल्मीकम् इति बुद्धिमान् जानाति।

श्लोक–8

अधुना **अष्टमं श्लोकं** पुनः पठामः।

पदच्छेदः न तस्य आदिः न तस्य अन्तः मध्ये यः तस्य तिष्ठति।
तव अपि अस्ति मम अपि अस्ति यदि जानासि तद् वद्।।

न तस्यादिर्न तस्यान्तो
मध्ये यस्तस्य तिष्ठति।
तवाप्यस्ति ममाप्यस्ति
यदि जानासि तद् वद।।8।।

अन्वयः न तस्यादिः (अस्ति), न तस्य अन्तः (अस्ति), तस्य मध्ये यः तिष्ठति। तव अपि अस्ति यदि जानासि, तद् वद।

व्याख्या– प्रहेलिकायाः पठनकाले कश्चिद् भ्रमः जायते। न तस्यादिः न तस्यान्तः इत्थं प्रतिभाति यत् उत्तरे यद् वस्तु अस्ति तत् अनादि अनन्तं च वर्तते। ध्यानेन पठनानन्तरं

ज्ञायते यद् वस्तुतः उत्तरं स्यात् तस्य आदौ न इति वर्णः वर्तते, तस्य अन्ते न इति वर्णः वर्तते।

न तस्यादिः – न तस्य आदिः, तस्य आदिवर्णः 'न' अस्ति।

न तस्यान्तः– न तस्य अन्तः, तस्य अन्तवर्णः न अस्ति इत्थं स्थितिः इयम् अस्ति न...... ....न

यस्तस्य– यः तस्य। तस्य पदस्य मध्ये यः तिष्ठति। अतः स्थितिः इयं संजाता–न य न

तवाप्यस्ति– तव+ अपि+ अस्ति

ममाप्यस्ति– मम+ अपि+ अस्ति इयं सूचना अस्ति उत्तरं ज्ञातुम्।

''नयन'' सर्वेषां भवति। अतः प्रहेलिकायाः उत्तरम् अस्ति 'नयन' इति

भावार्थः प्रहेलिकायाः भ्रमोत्पादकानि पदानि न विचारणीयानि। 'आदौ न' 'मध्ये य' 'अन्ते न'। 'नयन' इति प्रहेलिकायाः उत्तरम्। नयने सर्वेषां भवतः।

व्याकरण–बिन्दवः

(i) स्त्रीलिंगपदानां रूपाणि (आकारान्तानि), ईकादान्तानि च

	गंगा			कस्तूरी		
विभक्तिः	**ए.व.**	**द्व.व.**	**बहुव.**	**ए.व.**	**द्वि.व.**	**वहु.व.**
प्रथमा	गंगा	गंगे	गंगाः	कस्तूरी	कस्तूर्यौ	कस्तूर्यः
द्वितीया	गंगाम्	गंगे	गंगाः	कस्तूरीम्	,,,,,	कस्तूरीः
तृतीया	गंगया	गंगाभ्याम्	गंगाभिः	कस्तूर्या	कस्तूरीभ्याम्	कस्तूरीभिः
चतुर्थी	गंगायै	,,	गंगाभ्यः	कस्तूर्यै	,,	कस्तूरीभ्यः
पंचमी	गंगायाः	,,	,,	कस्तूर्याः	,,	कस्तूरीभ्यः
षष्ठी	,,	,,	गंगानाम्	,,	कस्तूर्योः	कस्तूरीणाम्
सप्तमी	गंगायाम्	गंगयोः	गंगासु	कस्तूर्याम्	,,	कस्तूरीषु
सम्वोधनम्	हे गंगे	हे गंगे	हे गंगाः	हे कस्तूरि	हे कस्तूर्यौ	हे कस्तूर्यः
एवमेव रमा, लता, कला आदीनां शब्दानां रूपाणि भविष्यन्ति।				एवमेव नारी, नदी, देवी आदीनां शब्दानां रूपाणि भविष्यन्ति		

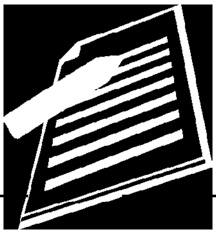

टिप्पणी

'इन्' प्रत्ययान्तशब्दाः

	करिन्			चक्रिन्		
विभक्ति	**ए.व.**	**द्व.व.**	**बहुव.**	**ए.व.**	**द्वि.व.**	**बहु.व.**
प्रथमा	करी	करिणौ	करिणः	चक्री	चक्रिणौ	चक्रिणः
द्वितीया	करिणम्	"	"	चक्रिणम्	"	"
तृतीया	करिणा	करिभ्याम्	करिभिः	चक्रिणा	चक्रिभ्याम्	चक्रिभिः
चतुर्थी	करिणे	"	करिभ्यः	चक्रिणे	"	चक्रिभ्यः
प×चमी	करिणः	"	"	चक्रिणः	"	"
षष्ठी	"	करिणोः	करिणाम्	चक्रिणः	चक्रिणोः	चक्रिणाम्
सप्तमी	करिणि	"	करिषु	चक्रिणि	"	चक्रिषु
सम्बोधन्	हे करिन्	हे करिणौ	हे करिणः	हे चक्रिन्	हे चक्रिणौ	हे चक्रिणः

सारः

इस अंश में भी चार पहेलियाँ हैं। पांचवीं पहेली का आधार सूर्य है जो राजा नहीं पर रथ से यात्रा करता है, घोड़े (किरणें) उसके रथ को खींचते हैं, वह सम्राट् है पर मनुष्य नहीं, प्राण दाता है पर निशाचर नहीं। छठी पहेली का उत्तर है सारिका। इसके मध्य में 'रि' है, अरिमध्य नहीं है, अनुरक्ता होते हुए भी श्वेत वर्णा है, जैसे का तैसा वर्णन करते हुए भी दूती नहीं है, सुन्दर है 'का' वर्ण अन्त में है। प्रत्येक शब्द के दो दो अर्थ हैं। सातवीं पहेली का उत्तर वल्मीक है, वल्मीक में अनेक छिद्र होते हैं और इसमें सांप का निवास होता है। अतः बुद्धिमान् ही इसको पहचान सकता है। अन्तिम पहेली का उत्तर नयन है जिसके प्रारम्भ और अन्त में 'न' है और मध्यम में 'य' है। यह सभी के पास विद्यमान है। ऐसी ही पहेलियों का संकलन करके आप अपने ज्ञान का विस्तार कर सकते हैं

पाठगतप्रश्नाः 2.2

1. सन्धिं कृत्वा लिखत

   (क) सम्राट् + अस्मि = ——————————

   (ख) न + असुरः + अस्मि = ——————————

   (ग) सदा + अरि = ——————————

   (घ) सिता + एव = ——————————

टिप्पणी

(ङ) वादिनी + अपि = ---------------

(च) कान्ता + इति = ---------------

(छ) सदा + आराध्यम् = ---------------

2. अर्थद्वयं लिखत

(क) सदारिमध्या = (i) ---------------
(ii) ---------------

(ख) चक्रिणा = (i) ---------------
(ii) ---------------

(ग) न तस्यादिः = (i) ---------------
(ii) ---------------

(घ) न तस्यान्तः = (i) ---------------
(ii) ---------------

(ङ) असुरः = (i) ---------------
(ii) ---------------

(च) वाद्यम् = (i) ---------------
(ii) ---------------

3. तां प्रहेलिकां लिखत यस्याः उत्तरं सूर्यः अस्ति

----

4. द्वितीयांशस्य प्रहेलिकानाम् उत्तराणि लिखत।

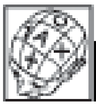

2.4 किम् अधिगतम्

- प्रहेलिकाभिः ज्ञानमपि वर्धते, मनोरंजनम् अपि भवति।
- शब्दानाम् अर्थद्वयेन चमत्कारः उत्पद्यते।
- प्रथमप्रहेलिकायाः तात्पर्यम् अस्ति– कस्तूरी मृगात् जायते। सिंहः करिणां कुलं हन्ति। कातरः युद्धे पलायनं कुर्यात् इति।
- द्वितीयप्रहेलिकायाः तात्पर्यम् अस्ति – युधिष्ठिरः धर्मस्य पुत्रः, गंगा त्वरिता वहति, हंसस्य शोभा गतिः अस्ति।
- तृतीयप्रहेलिकायाः उत्तरमस्ति– 'अनानास' इति। यतः अनानासवृक्षस्य उपरि फलम् भवति, पुनः तस्य उपरि वृक्षः (पत्राणि) भवति।

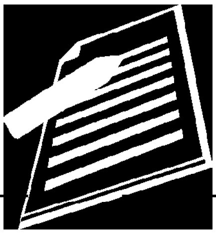

- चतुर्थप्रहेलिकायाः उत्तरमस्ति 'अशोकः'। यतः यस्य (शब्दस्य) पूर्वे 'अकारः' वर्तते, मध्ये 'शो' वर्णः अन्ते च 'क' वर्णः विद्यते।
- पंचमप्रहेलिकायाः उत्तरमस्ति 'सूर्यः'। यः नित्यं रथेन गच्छति। तस्य किरणाः एव अश्वाः। देदीप्यमानः सम्राट् अस्ति। सः संसारस्य कृते असुरः प्राणदायकः अपि अस्ति।
- षष्ठप्रहेलिकायाः उत्तरमस्ति 'सारिका'। यतः सा दूती इव वदति। अयमेव शब्दः यस्य मध्ये 'रि' वर्णः भवति, अन्ते च 'का' वर्णः भवति।
- सप्तम प्रहेलिकायाः उत्तरमस्ति 'वल्मीकम्' इति। यतः यस्य शब्दस्य आदौ 'व' अस्ति अन्ते च ककारः अस्ति। एतस्मिन् अनेकानि छिद्राणि भवन्ति, सर्पः च तत् इच्छेत्। तस्य नाम ऋषिनामवत् एव।
- अष्टम प्रहेलिकायाः उत्तरमस्ति– 'नयन' इति। यस्य आदौ 'न' वर्णः, अन्तेऽपि 'न' वर्णः, मध्ये च 'य' वर्णः भवति, यत् च सर्वेषाम् अङ्गं भवति। अस्य अर्थः 'नेत्रम्' इति।
- किम् यत् तत्, एतत् इत्येतेषां सर्वनामशब्दानां त्रिषु लिंगेषु रूपाणि भवन्ति। अस्मद्, युष्मद् सर्वनामशब्दयोः रूपाणि पुल्लिङ्गे स्त्रीलिङ्गे च समानानि भवन्ति।

2.5 योग्यताविस्तारः

(क) ग्रंथपरिचयः

एताः प्रहेलिकाः अधिकांशतः सुभाषितरत्नभाण्डागारतः संकलिताः। सुभाषितत्नभाण्डागारे विविधानां पद्यानां सूक्तीनां च संग्रहः अस्ति।

प्रहेलिकाः तर्कशक्तिं मननक्षमतां च वर्धयन्ति।

(ख) भावविस्तारः

काश्चन अन्याः प्रहेलिकाः

(क) मुखे हस्तद्वयं धत्ते, सर्वथा जागरूका सा।
प्रतिक्षणं वदन्तीव, प्राणाः पिंजिताः सदा।। (घटिका)

(ख) आदिस्वरेण ब्रह्माऽहं तापयामि निरन्तरम्।
नाहं भीमस्य जामाता,कोऽस्मि शीघ्रं ब्रवीतु मे।। (अनलः)

(ग) आदौ भा शोभते नित्यम्, रतम् पश्चाद् विराजते।
देवतानां प्रियं धाम, तवाप्यस्ति ममापि च ।। (भारतम्)

(घ) अपदो दूरगामी च साक्षरो न च पण्डितः।
अमुखः स्फुटवक्ता च यो जानाति स पण्डितः।। (पत्रम्)

2.6 पाठान्तप्रश्नाः

1. प्रथमान्तं पदं रेखांकितं कुरुत–

   यथा कः करिणां कुलं हन्ति?   <u>कः</u>

   (क) हंसस्य शोभा का अस्ति? ....

   (ख) वृक्षाग्रे फलं दृष्टम्। ....

   (ग) अपूर्वः अयम् मया दृष्टः। ....

   (घ) त्वम् आशु निवेदय। ....

   (ङ) यः तस्य मध्ये तिष्ठति। ....

   (च) अश्वाः मे रथं वहन्ति। ....

2. पाठे सम्बोधनपदं किम्?
3. अधोलिखितेषु पदेषु क्रियापदानि पृथक् कृत्वा लिखत–

   करिणाम्, हन्ति, जानाति, कान्तेति, वैरियुक्ता, दूती, वद, निवेदय, कान्तः, पण्डितः।
4. स्त्रीलिङ्गपदानि रेखांकितानि कुरुत–

   कस्तूरी, वृक्षः, वैरियुक्ता, वाक्यम्, चक्रिणा, निशाचरः, गंगा, कीदृशी, कान्ता, चक्रिणा।
5. एतत् पदम् अव्ययम् नास्ति–

   ताः, एव, च, अत्र, न, नाम, इति, आशु, आदिः,अपि, नित्यम्, कीदृशी, का।

2.7 उत्तराणि

2.2 बोधप्रश्नाः

1 (iii), (v), (i), (ii), (vi), (iv),

2. (क) कुर्यात्, (ख) वहति, (ग) निवेदय, (घ) जानाति,
   (ङ) अस्मि, अस्मि, (च) तिष्ठति।

3. (क) गतिः, (ख) धर्मस्य (ग) सिंहः (घ) पलायनम् (ङ) त्वरिता

पाठगतप्रश्नाः

2.1 1. (क) मृगात्, (ख) धर्मस्य, (ग) अ वर्णः, (घ) कः, (ङ) अनानासफलस्य,

2. (क) फलाग्रे, (ख) वृक्षाग्रे, (ग) अपूर्वः (घ) शोमध्यः (ङ) युधिष्ठिरः (च) कान्तः

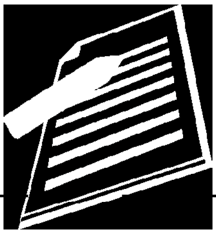

3. (क) (i) अपूर्वः (ii) दृष्टः (iii) शोऽन्तरं, (iv) विद्वान् (v) संशयः

(ख) (i) फलम्, (ii) फलाग्रे (iii) यः, (iv) सः

2.2 1. (क) सम्राडस्मि, (ख) नासुरोऽस्मि, (ग) सदारि (घ) सितैव

(ङ) वादिन्यपि (च) कान्तेति, (छ) सदाराध्यम्।

2. (क) (i) सदा अरिमध्या, सदा शत्रूणां मध्ये स्थिता

(ii) सदा 'रि' मध्या, यस्य पदस्य मध्ये 'रि' वर्णः विद्यते

(ख) (i) विष्णुना, (ii) सर्पेण

(ग) (i) तस्य आदिवर्णः 'न' (ii) तस्य प्रारम्भः नास्ति।

(घ) (i) तस्य अन्ते 'न' वर्णः (ii) तस्य अन्तः नास्ति।

(ङ) (i) यः सुरः नास्ति, राक्षसः।। (ii) यः असून् प्राणान् ददाति।

(च) (i) वादयते यत् वाद्ययन्त्रम् (ii) 'व' आद्यम्, 'व' प्रथमाक्षरः यस्य तम्।

3. नित्यं रथेन गच्छामि, अश्वाः वहन्ति मे रथम्।

सम्राडस्मि, नरो नास्मि, नासुरोऽस्मि निशाचरः।।

4. (1) मृगात्, सिंहः, पलायनम्, (2) धर्मस्य, त्वरिता, गतिः

(3) अनानासफलम्, (4) अशोकः,

(5) सूर्यः (6) सारिका

(7) वल्मीकम्, (8) नयनम्,

2.6 पाठान्तप्रश्नाः

1. (क) शोभा, का (ख) फलम्, दृष्टम् (ग) अपूर्वः, अयम्, दृष्टः

(घ) त्वम्, (ङ) यः, (च) अश्वाः

2. कमललोचने

3. क्रियापदानि– हन्ति, जानाति, वद, निवेदय,

4. कस्तूरी, वैरियुक्ता, गंगा, कीदृशी, कान्ता

5. ताः, आदिः, कीदृशी, का